

לבעיית הימצאות דברי רבי יצחק עראמה בכתבי רבי יצחק אברבנאל

א"ת 1234567

מאת

א"ת 1234567

יאיר האס

במכתב שכתב מאיר עראמה, בנו של רבי יצחק עראמה, בעל הפירוש הפילוסופי לתורה המכונה 'עקדת יצחק', ושהופיע בהקדמה להוצאת ויניציה (1547), הוא מתאר איך רבי יצחק אברבנאל היה נוהג לבקר בבית אביו בהיותם יושבים יחד בעיר נאפולי שבאיטליה אחרי גירוש ספרד. אברבנאל הכיר אז את ספריו של עראמה, ואת העובדה שקטעים שלמים מספר 'עקדת יצחק' מובאים במקומות שונים בכתביו של אברבנאל מייחס מאיר עראמה, בנימה ניכרת של מרירות, לרצונו של אברבנאל לגנוב את דבריו של אביו ולפרסמם כרעיונותיו המקוריים שלו עצמו.¹

חיים פולק, בעל ספר 'מקור חיים' על 'עקדת יצחק', ציין כי אברבנאל היה הראשון שהביא מדברי עראמה בפירושו לספר דברים, ומתוך מגמה להגן על כבודו של אברבנאל, שיער פולק שהואיל ואברבנאל כתב את הפירוש לדברים בצעירותו, בלי כוונה להוציאו לאור, הוא העתיק מדבריו של עראמה בלי להזכיר את שם אומרו, וברבות הימים נשכח ממנו הדבר.²

ואולם, טענתו של פולק אינה עומדת בפני הביקורת, כפי שהעירה שרה הלר-וילנסקי³, הן משום שקטעים מספרו של עראמה מופיעים גם ביצירות שאברבנאל כתב בזקנותו, כגון 'מפעלות אלהים', והן משום שמתוך עדותו של מאיר עראמה משתמע כי אברבנאל הכיר את הספר בשלב מאוחר בחייו⁴. אי-לכך הסיקה הלר-וילנסקי ש"הבדיקה

1. המכתב מובא במלואו על ידי שרה הלר-וילנסקי (ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, עמ' 51-53).

2. חיים פולק, "תולדות ר' יצחק עראמה", הקדמה ל'עקדת יצחק' הוצאת פרסבורג תר"ט, עמ' ד, הערה טו.

3. לעיל הערה 1, עמ' 51.

4. לפי זה יש לומר, כי הקטעים מספר 'עקדת יצחק' הוכנסו רק לגירסה השנייה של הפירוש לספר דברים שנכתבה שנים בודדות לפני מותו של אברבנאל בשנת 1508 (?) (ראה: Eric Lawee, Isaac

(Abarbanel's Stance Toward Tradition, New York 2001, p. 55).

בכתבי ר"י אברבנאל והשוואתם לספריו של ר"ג עראמה יש בהן כדי להוכיח, שהאשמה שהאשים מאיר עראמה את יצחק אברבנאל אינה נטולת יסוד⁵.

לעניות דעתנו, עצם ההנחה כי אברבנאל העתיק מדבריו של עראמה כדי להציגם כדבריו וכרעיונותיו הוא איננה סבירה. לכל אורך פירושו למקרא אברבנאל מביא, בשם אומרו, דעותיהם של קשת רחבה של פרשנים, בין אם הוא מסכים עמן ובין אם לא, לפעמים תוך כדי ציטוט מילולי מדבריהם ולפעמים על ידי הבאת תמצית שיטתם. ואם כן, אין לחשוב כי אברבנאל ניסה "לגנוב" מאחרים מתוך תקווה שהדברים ייוחסו אליו.

*

הח"ח 1234567

אוצר החכמה

נדמה לנו כי תשומת לב ראויה לאחת התכונות הבולטות של סגנון הכתיבה של אברבנאל, הסגנון השיבוצי, יש בה משום מפתח להבנת מניעיו ותודעתו של אברבנאל בהבאתו מדברי ר' יצחק עראמה. מאז ומתמיד השיבוץ של פסוקי המקרא ו/או מטבעות לשונותיו לתוך רצף של מילים היו נחשבים דבר אסתטי, דבר המוסיף תן ויופי ליצירה ספרותית, בנוסף למתן משנה תוקף לדברים הנשענים, כביכול, על דברי נותן התורה עצמו. הסגנון הזה מאפיין, במידה זו או אחרת, את סגנונם של פרשנים רבים, וביניהם רמב"ן שהשפיע על אברבנאל בדרכים שונות⁶. אבל הגדיל לעשות מכולם אברבנאל, שבהקדמותיו לספרי דברים ויהושע מסכם את תולדות חייו בתמציתיות על ידי פרפראזות של פסוקים מן המקרא. אברבנאל הפך את הסגנון השיבוצי לאומנות של ממש, והפגין את שליטתו המוחלטת בכל פינות המקרא ואת כישוריו הספרותיים המרשימים.

בקיאותו של אברבנאל בספרות הקלאסית ובספרות ימי הביניים גם יחד הייתה עצומה⁷, ובזכותה התאפשר לו להרחיב את היישום של הסגנון השיבוצי לכלול גם את דבריהם של הפרשנים שקדמו לו. וכך אנו מוצאים שאברבנאל משבץ לתוך פירושו הן

5. לעיל הערה 1, עמ' 54.

6. ראה למשל: Yaakov Elman, "It is no Empty Thing – Nachmanides and the Search for", Ibid., "The Book of Deuteronomy ; Omnisignificance", Torah Umadda Journal 4 (1993), 14-25 As Revelation – Nachmanides and Abarbanel", in: Y. Elman, J.S. Gurock (ed.), Hazon Nahum, New York 1997), 229-250.

7. בפירושו למקרא אברבנאל מגלה היכרות עם מקורות רבים ומגוונים: תלמוד, מדרש, רש"י, ראב"ע, רד"ק, רמב"ן, רלב"ג, האפודי, אבן כספי, ר' יוסף חיון, ר' יצחק עראמה, רמב"ם, קרשקש, אלפונסו טוסטרו, ספר הזוהר, בנימין מטודלה, פרשנים קראים, פיטגורס, אמפרוקלס, אנקסגורס, אריסטו, אפלטון, סנקה, פטולמאוס, סלוסט, וירגיל, פליני, פלוטניוס, פורפירי, גלנוס, הרמס טריסמגיסטוס, וולריוס, מקסימוס, הברית החדשה, ירונימוס, אוגוסטוס, בדה ונרביליס, יוליוס אפריקנוס, איסידור מסביליה. תומס אקווינס. אלברטוס מגנוס, ניקולס דה ליריה ועוד.

מדבריהם של "פרשנים" קדומים כגון אונקלוס⁸, והן מדבריהם של בני תקופתו, כגון רבי יוסף חיון⁹, מורו ורבו בהיותו עדיין יושב בפורטוגל¹⁰. ייתכן מאוד ותקוותו של אברבנאל, שקוראיו יבחינו בתכונה זו של סגנונו וידעו להפיק ממנה הנאה, לא התגשמה במלואה, הואיל ומעטים הם האנשים שבקיאותם בספרות הפרשנית משתווה לבקיאותו של אברבנאל.

בעמודים הבאים נדגים את שיבוץ דברי הפרשנים בפירושי אברבנאל על ידי עיון בתחילת פירושו לבראשית מט, א-ג, והשוואתו לדבריהם ובעיקר לניסוחיהם של שלושה מן הפרשנים שאברבנאל מרבה גם להזכירם בשמם, רש"י, ראב"ע ורמב"ן. מן הדברים עולה בבירור כי במקרים רבים יש דמיון כה בולט בין ניסוחיו של אברבנאל לבין אלה של אחד הפרשנים האחרים, שהמסקנה המתבקשת היא, כי אין מדובר במקריות. ומצד שני, ההבדלים הקיימים והבולטים דווקא על רקע הדמיון מוכיחים כי אין מדובר בציטוט מילולי מתוך עיון בספריהם של הפרשנים, כי אם בשיבוץ דבריהם מתוך הזיכרון. על מנת להקל על הקורא הדגשנו את המילים והניסוחים בדברי שני הפרשנים שביניהם ישנו דמיון.

1. **ראובן בְּכָרִי אֶתָּה כְּחִי וְרֵאשִׁית אוֹנִי יֵתֶר שְׂאֵת וְיֵתֶר עֶז (פסוק ג).**
ראב"ע: "יתר שאת" – ראוי היית ליתרון על הכל, שתהיה נשא.
אברבנאל: "יתר שאת ויתר עז" – רוצה לומר, שהיה ראוי להיות לך יתרון במעלה ושאת.

2. **פָּחַז כַּמִּים אֶל תּוֹתֵר כִּי עָלִיתָ מִשְׁכְּבִי אָבִיךָ אֲזַחֲלֶלֶת יְצוּעֵי עֲלָה (פסוק ד).**
ראב"ע: "אז חללת" – מיום שחללת נסתלק יצועי, כאילו אמר עלה מעלי.
אברבנאל: ומאז חללת אותם יצועי עלה ונסתלק.

8. בפירושו לבראשית לב, כא, מבאר אברבנאל את המילים "אכפרה פניו" במילים "אבטל רוגזו". בהמשך דבריו משתמש אברבנאל, המשתרל להוכיח כי כל שלוש הופעותיה של המילה "פנים" בפסוק זה באות בלשון כעס, במילה "כעס" פעמים אחדות. ההסבר לחוסר ההתאמה נמצא בחרגומו של אונקלוס – "אניחנייה לרוגזיה", שאותו אברבנאל שיבץ לתוך דבריו בתור אסמכתא לכך שלפחות בהיקרותה הראשונה בפסוק המילה "פנים" באה בלשון כעס (כפי שציין גם רש"י).

9. השווה בין פירושיהם ליחקאל כא, ב: חיון: "שים פניך דרך תימנה" – יחזקאל היה יושב בבבל והיא צפונה לארץ ישראל, וכאומרו: 'מצפון תפתח הרעה' (ירמיהו א, יב). ולפי זה ארץ ישראל דרומית לבבל, ולכן אמר לו שישים פניו דרך תימנה, והיא נכח ארץ ישראל". אברבנאל: "מפני שהיה הנביא בבבל שהיה צפונית לירושלים, כמו שאמר 'מצפון תפתח הרעה', היתה ירושלים דרומה של בבל, ולכן צוהו שישים פניו דרך תימנה שהוא לצד ירושלים".

10. ראה אברהם גרוס, "רבי יוסף חיון ורבי יצחק אברבנאל – יחסים אינטלקטואליים", מיכאל, יא (תשמ"ט). עמ' כג-לג.

3. שמעון ולוי אחים פלי חמס מכרתיהם (פסוק ה).
רמב"ן: "שמעון ולוי אחים" – יאמר בעלי אחוה, כי יחם לבם על אחותם.
אברבנאל: ואמר ששמעון ולוי הראו עצמן באחוה רבה לדינה אחותם לנקום נקמתה, כי יחם לבכם על כבודה.
לח"ת 1234567
4. ארור אפם פי עז ועברתם פי קשתה אחקם ביעקב ואפיצם בישראל (פסוק ז).
א. ראב"ע: "אחקם... ואפיצם" – והטעם שהם אלה ראויים שיפרדו ולא יתחברו יחדיו. והנה מצאנו כי גורל שמעון נפל בתוך נחלת בני יהודה, והנה הוא ברשות אחר. וגם עריו לא היו דבקים זו לזו, רק מפוזרות בינות גורל יהודה. גם כן לוי שהיו לו שמונה וארבעים עיר, והן מפוזרות בינות השבטים.
אברבנאל: אחקם ביעקב רוצה לומר, שלא יהיו שמעון ולוי מחוברים בנחלתם זה לזה, גם שמעון בפרט אחקם שלא יהיה לזרעו נחלה בפני עצמה אבל תהיה בתוך נחלת שאר השבטים [...] ועל בני לוי אמר ואפיצם בישראל שיהיו מ"ח עיר ומגרשיהם בין גבול ישראל [...] שהיו מפוזרות בתוך ארצות כל השבטים.
ב. רמב"ן: כי נחלת שמעון בתוך בני יהודה, כדכתיב "ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה", והיו עריהם מחולקות זו בזו בכל שבט יהודה.
אברבנאל: אבל תהיה בתוך נחלת שאר השבטים, כדכתיב "ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה", והיו עריהם מחולקות זו מזו.
5. גור אריה יהודה מטרף בני עלית פרע רבץ פאריה וכלביא מי יקימנו (פסוק ט).
רש"י: "בני עלית" – סלקת את עצמך.
אברבנאל: מטרף בני יוסף עלית וסלקת עצמך ממנו.
6. לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד פי יבא שילה ולו יקהת עמים (פסוק י).
ראב"ע: "מחוקק" – סופר שיחוקק על הספר. וטעם "מבין רגליו" – שכן דרך כל סופר להיות יושב בין רגלי הקצין.
אברבנאל: או יהיה "לא יסור מחוקק" – הסופר, כי הנה המחוקק והסופר הוא תמיד בין רגלי המושל לכתוב מה שיצוה.
7. אסרי לגפן עירה ולשורקה בני אתנו כפס ביין לבשו וכדם ענבים סותה (פסוק יא).
רש"י: "אסרי לגפן עירה" – נתנבא על ארץ יהודה שתהא מושכת יין כמעין, איש יהודה יאסור לגפן עיר אחד ויטעננו מגפן אחת, ומשורק אחד בן אתון אחד [...] "ככס ביין" – כל זה לשון רבוי יין.
אברבנאל: אמרו "אוסרי לגפן עירה וגו'" – נתנבא על ארץ יהודה שתהיה רבת הכרמים ומושכת היין כמעין ורבת מרעה הצאן והבקר העושים חלב וגבינה, עד

שכבר יאסור העיר שלו, שהוא בן האתון, לגפן אחד¹¹ ויאכל משם כדי לשבעה וישאר בגפן האחד ענבים לטעון אתון אחר, וכן ולשורקה שהיא גפן נטועה מחדש בני אתונו [...] והענין שיהיה כל כך רבוי יין עד שבמקום מים יכבסו ביין הלבושים וברם ענבים שהוא היין יכבס אדם סותה רוצה לומר כסותו.

8. חֲכָלִילִי עֵינִים מֵיָן וּלְכֵן שְׁנִים מְחֹלָב (פסוק יב).

רש"י: "מחלב" – מרוב חלב, שיהא בארצו מרעה טוב לעדרי צאן.
אברבנאל: וכל כך יהיה רבוי היין שיהיה חכלילי עינים, וכן לבן השינים מרוב חלב שיהיה בארצו¹².

9. זְבוּלָן לְחוֹף יָמִים יִשְׁכֵּן וְהוּא לְחוֹף אֲנִיּוֹת וַיִּרְכָּתוּ עַל צִידָן (פסוק יג).

רש"י: הוא יהיה מצוי תדיר על חוף אניות, במקום הנמל, שאניות מביאות שם פרקמטיא, שיהא זבולון עוסק בפרקמטיא.
אברבנאל: הוא עצמו יתעסק בסחורה ובפרקמטיא¹³.

אף על פי שריכוז השיבוצים בפירושי אברבנאל לפסוקים אלו יחסית גבוה – עשרה שיבוצים בפירושים לשלושה עשר פסוקים – אין ספק בדבר קיום שאיפתו ומנהגו של אברבנאל לשבץ את דברי הפרשנים לתוך פירושו, למען יפי המליצה ואולי גם לשם מתן משנה תוקף לדבריו. אין מדובר בהעתקה של רעיונות, שהרי השיבוצים לקוחים מפרשנים שונים בהתאם לזהות הפרשן שביאורו לפסוק נתון הולם את תפיסתו של אברבנאל עצמו.

ניתן להתווכח אם הבאת קטעים באורך של למעלה משלושים שורות מתוך ספר 'עקדת יצחק' היא בגדר "שיבוץ", או שמא אין ברירה אלא לאפיין כ"העתקה". ברם, אין ענייננו כאן בהגדרות או בהערכת מוסריות מעשיו של אברבנאל, כי אם בהבנת מניעיו. ראשית כל, אין לקבל את קביעתה של הלר-וילנסקי, ש"ההוכחות הספרותיות מעידות שדברי ר"י עראמה היו לפני ר"י אברבנאל בשעת כתיבתו"¹⁴, משום שהיא מתעלמת מזיכרונו הפנומנלי של אברבנאל ואינה מתחשבת בשליטתו העצומה בספרות

11. רש"י כתב "יאסור לגפן עיר אחד", ואילו אברבנאל, ה"מצטט" מזיכרונו, כתב "יאסור העיר...לגפן אחד".

12. בדברי רש"י המילים "שהא בארצו" פותחות משפט חדש. ייתכן והמשך דברי רש"י "מרעה טוב לעדרי צאן" משובצים בדברי אברבנאל בדוגמה הקודמת, "ורבת מרעה הצאן".

13. המילה "סחורה", שאותה אברבנאל נוקט פעמים אחדות בהמשך דבריו (ראה שם), איננה מצויה בכתוב עצמו, ולכן אין לומר כי המילה "פרקמטיא" באה כדי לבארה. אלא "סחורה" היא המילה שבעזרתה אברבנאל מבאר את הכתוב, והמילה "פרקמטיא" הנה שיבוץ של דברי רש"י.

14. לעיל הערה 1, עמ' 51.

לבעיית הימצאות דברי רבי יצחק עראמה בכתבי רבי יצחק אברבנאל קנט

הפרשנית לדורותיה. הבדלי הניסוח הקיימים בין דבריהם של שני הפרשנים מראים בבירור שהבאת דבריו של עראמה נעשתה מתוך הזיכרון ולא מתוך העתקה מילה במילה¹⁵. אברבנאל סיגל לעצמו סגנון כתיבה מיוחד ובו הוא נוהג לשבץ לתוך דבריו את דבריהם של חכמים שעם השקפותיהם הוא הזדהה. כפי שהלר-וילנסקי בעצמה מציינת¹⁶, ישנו דמיון רב בין עולמם הרוחני של שני החכמים, ועובדה זו היא שגרמה לכך שדווקא דבריו של ר' יצחק עראמה מצאו חן בעיני אברבנאל באופן מיוחד, ומשום כך הוא שיבץ אותם לתוך כתביו, לא כדי לייחס את הדברים לעצמו, אלא משום שדבר זה היה נחשב בעיניו לדבר אסתטי.

אברהם אברבנאל

15. ראה, למשל, את הדוגמאות שהביאה הלר-וילנסקי (לעיל הערה 1, עמ' 54-57), ותן גם דעתך להשוואה הבאה: ב'עקדת יצחק', שער ס', כתב עראמה: "הראוי שנדע כי לא לענין בריאות הגוף וחליו נאסרו אלו המאכלות כמו שכתבו קצת, חלילה, שאם כן נחמעתה מדרגת התורה האלהית מזה מהיותה במדרגת חבור קטן מספרי הרפואות הקצרים בדבריהם וטעמם". דברים אלו משובצים לתוך דברי אברבנאל בפירושו לויקרא יא: "איסור המאכלים שאסרה התורה, כבר חשבו רבים מהמפרשים שהוא מפני בריאות הגוף ורפואתו, להיות המאכלים הרעים ההם מולידים ליחות רעות. זהו דעת הרמב"ן בפסוק ו' (את) אלה תשקצו מן העוף' (פסוק יג). וחלילה לי מלהאמין כן, לפי שאם כן היה ספר תורת האלהים במדרגת ספר קטן מספרי הרפואה הקצרים בדבריהם וטעמיהם, ואין זה דרך תורת האלהים". ההשוואה המילולית מראה בבירור כי אין מדובר בהעתקה מילה במילה, כי אם בשיבוץ של ניסוחים ושל מטבעות לשון ("בריאות הגוף וחליו" – "בריאות הגוף ורפואתו"). יתרה מכך, אברבנאל מביא את הדעה השגויה בעיניו בשם רמב"ן, שאינו מוזכר בדברי עראמה. הוי אומר, אברבנאל אינו מביא דיון זה מפני שהוא מופיע ב'עקדת יצחק', אלא מתוך רצונו להתפלמס עם דעתו של רמב"ן. ואת דברי פולמוסו הוא מנסח תוך כדי שיבוץ ניסוחיו של חכם אחר – ר' יצחק עראמה – שכבר דחה דעה הדומה לזו של רמב"ן. יהיה זה הפרזה בוטה להביא מקום זה והדומים לו בתור הוכחה לכך שאברבנאל העתיק מרעיונותיו של עראמה, או אפילו לכך שהוא הושפע ממנו.

16. לעיל הערה 1. עמ' 55.